

Durendaal als lakenververij

Leo Adriaenssen

§ 1. EEN ONBETROUWBARE HUURDER

In 1693 kreeg de eigenaar er lucht van dat de huurder van zijn kasteeltje Durendaal te Heukelom "van intentie is omme te delogeren ende schier alle sijne mobile goederen heeft vercoght". Daarom schakelde hij een deurwaarder in om "aldaer in behoorlijke arreste te neemen alle soodanighe meubile goederen, ofte verve ketels, materialen van timmeragieën."¹ Blijkbaar was hij bang dat de huur met het beddestro zou worden betaald.

De huurder was Martinus Doncquers, een Bossche koopman en lakenverver van 54 jaar, die het inderdaad niet erg voor de wind ging. Uiterlijk in 1685 had hij het slotje gehuurd voor de geringe som van *f* 70 per jaar. Of hij er echt is gaan wonen, is niet waarschijnlijk. Weliswaar heet hij in 1685 woonachtig te Oisterwijk en verhuurt hij in hetzelfde jaar te 's-Hertogenbosch "sijne camere, twee solderkens, een kelderken met een paert oft deel inde stal die hij Donckers gebruijckt, met drie beddekens in den hoff"², maar in veel akten nadien wordt hij inwonende burger van Den Bosch genoemd. Vermoedelijk is hij na een kort verblijf te Heukelom of Oisterwijk weer snel naar de stad teruggekeerd en heeft hij zijn zoon Gijsbertus de leiding gegeven over het Heukelomse filiaal van zijn lakenbedrijf.

Met het jaar 1687 begon een lange crisisperiode voor Martinus Doncquers. Al in april lijkt hij de bui te hebben zien hangen, want toen hij en zijn vrouw testeerden, bepaalden zij dat als de langstlevende hertrouwde deze *f* 6000 mocht lichten uit de boedel, behalve bij "ongeluck van brant off van bancqueroeten off ander bederff."³

Sinds 1687 stak Martinus zich diep in de schulden. In vier jaar tijd leende hij meer dan *f* 23.500⁴, maar deze enorme kapitaalsinjectie baatte niet. Zijn Waterloo vond hij in Rotterdam, waar een koopman in verfstoffen hem in oktober 1689 liet gijzelen voor een onbetaalde schuld van *f* 1921:6:0. Neef Melchior van Susteren, een rijke Amsterdamse bankier, sprong op 28 oktober bij met een borgstelling, maar op dezelfde

1.Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Heerlijkheidsarchief Asten, no. 524, 3 april 1693.

2.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, N 2761, no 67, 18 januari 1685.

3.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, N 2762, no 110, 4 april 1687.

4.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1654, ff 258 en 258v, 8 april 1690. R 1679, f 23, 29 januari 1687; f 87, 17 mei 1687. R 1680, f 244, 22 juli 1689; f 253v, 9 augustus 1689; f 272, 22 augustus 1689; f 289v, 16 september 1689; f 396v, 17 februari 1690. N 2748, f 387, 4 april 1688.

dag liet een andere crediteur de gijzeling verlengen.⁵ Doncquers machtigde toen zijn zwager en vennoot, de Bossche koopman Adriaen de Backer, om al zijn zaken waar te nemen⁶ en weer schoot Van Susteren te hulp.⁷ Een maand later werd hij vrijgelaten. Dat gebeurde blijkbaar tegen de zin van andere schuldeisers, want de beduchte stadscipier van Rotterdam vroeg en kreeg de garantie dat hij niet aansprakelijk zou worden gesteld voor het ontslag uit de gijzeling "onder het raadhuys deser stadt."⁸ Drie Rotterdamse schuldeisers verwierven daarna te 's-Hertogenbosch schepenvonnissen tegen Doncquers.⁹

Na deze sanering was de lucht nog niet geklaard, want Martinus' bezittingen werden onder curatele geplaatst. Hij `abandonneerde' zijn woonhuis in de Vughterstraat en het werd in 1691 door de curator voor f 3.730 verkocht¹⁰; tegelijkertijd kwamen eenentwintig andere "gecedeerde ende geabandonneerde" goederen onder de hamer, waaronder huizen en hoeven op Loosbroek onder Dinther, te Udenhout, Vught en Gemonde, land te Lith, Alphen in het land van Maas en Waal, Berlicum, Rosmalen, Cromvoirt, in Den Bosch een huis in de Tolbrugstraat en vier woningen op de Vughterdijk, pachten en renten op de lijven van zijn drie kinderen. De openbare verkoping bracht in totaal f 9.358 op.¹¹

Het bedrijf te Heukelom draaide nog enkele jaren door, tot in 1693 de ontruiming volgde. Doncquers maakte toen schoon schip en machtigde een inwoner van Oisterwijk om al zijn uitstaande schulden, actiën en pretenties te incasseren en liquideren.¹²

Het vermoeden van de huisbaas werd bewaarheid, want nog in 1693 verhuisde Martinus Doncquers naar Brugge. Daar woonde zijn neef Henricus Josephus van Susteren, bisschop en een goede vriend van de keizer. Voor een hele resem familieleden, inclusief een zoon van Martinus, bezorgde hij adelsdiploma's. Doncquers is door zijn faillissement bepaald niet in armoede gestort.

5. Gemeentearchief Rotterdam, N 1242, no. 75, 28 oktober 1689.

6. Gemeentearchief Rotterdam, N 890, no. 135, 29 oktober 1689.

7. Gemeentearchief Rotterdam, N 961, f 287, 13 maart 1690.

8. Gemeentearchief Rotterdam, N 1151, no. 217, 24 november 1689.

9. Gemeentearchief Rotterdam, N 961, f 113, 7 februari 1690; f 573, 27 juli 1690. N 1262, no. 31, 16 februari 1690.

10. A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars en bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* (3 dln.; 's-Hertogenbosch, [1911-1914]) I, 335.

11. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, N 2826, f 230, 8, 12, 13, 14, 15, 21 en 22 november 1691.

12. Gemeentearchief Tilburg, Oisterwijk N 5289, f 58, 18 juni 1693.

§ 2. DE LAKENVERVERIJ

Onbekend is of de lakenververij te Heukelom een verplaatsing was van het Bossche bedrijf of de vestiging van een dependance. De reden van de verhuizing of uitbreiding moet hebben gelegen in de verslechterde concurrentiepositie. De Hollandse ververijen rukten op en namen de Brabantse markt over, waar zij toch al een sterke positie hadden.

De ververij was rond 1555 te 's-Hertogenbosch gesticht door een betovergrootvader van Martinus Doncquers. Hij en zijn kinderen gingen bijtijds over op de nieuwe verftechnieken, die mogelijk waren geworden door de invoer van de grondstoffen indigo, cochenille en campêchehout uit Zuid-Amerika en Indië.

In Den Bosch verfden zij Weertse, Oisterwijkse en Tilburgse wollen stoffen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand *boomde* de Tilburgse lakenindustrie. De lakenververij sprong daar goed op in en verdiende goud aan de veredeling van de Tilburgse weefsels.

Een zoon van de Bossche verver Melchior Doncquers probeerde een filiaal te stichten te Tilburg, maar streek uiteindelijk neer te Breda. Het was, zoals toen gebruikelijk, een zelfstandig familiefiliaal en geen afhankelijk zakenfiliaal. De Bossche vestiging leverde de grondstoffen aan de ververij te Breda, maar bediende ook de concurrenten van buiten de familie in Generaliteits-Brabant, Limburg en het land van Luik.

Met beter gevolg vestigde later een lid van de Bossche lakenverversfamilie Van Berckel een bedrijf te Oisterwijk, dat van oudsher een belangrijk productiecentrum van wollen lakens was. Dirck Rutgers van Berckel, zoon van de wollenlakenverver Rutger Joosten van Berckel, had eerst als verver te 's-Hertogenbosch gewerkt, mogelijk samen met zijn broer Adriaen. In 1631 waagde hij de stap naar het platteland. De Bossche ververij was waarschijnlijk in het slop geraakt; de laatste vermelding daarvan dateert immers uit 1624-1625¹³ en Adriaen van Berckel stierf voor 1627¹⁴, dus tijdens de grote pestepidemie.

Aan de Plaats nabij het raadhuis kocht Dirck in 1631 een huis en de naastbijgelegen hofstad bij de kapel of het raadhuis.¹⁵ Dat het grensde aan de stroom ("aende revier genoemd de Vloet") was van essentieel belang voor het runnen van een ververij. Tijdens en na het verven moesten de stoffen uitgebreid worden gespoeld en bovendien moesten de gebruikte verfkuipen worden geloosd, wat een behoorlijke milieuverontreiniging opleverde.

Er is slechts een enkele aanwijzing gevonden dat Van Berckel te Oisterwijk Tilburgse lakens verfdde, terwijl de concurrenten in Breda, Goirle en Den Bosch het toch grotendeels daarvan moesten hebben. Maar zoals de ververij te Eindhoven vooral de lakens uit Geldrop lijkt te hebben gekleurd, kan Van Berckel de handen vol hebben gehad aan de producten van Oisterwijk. Wel leverde hij rond 1650 indigo en andere

13 .Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 447, rekening van het Sint-Jansjaar 1624-1625, f 97v.

14. Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, III, 251.

15. Gemeentearchief Tilburg, Oisterwijk R 325, f 73, 14 november 1631.

verfkleurstoffen aan de collega te Goirle.¹⁶

De Tilburgse opdacht betrof twee lakens, die in 1641 voor Joost Nelemans "baster grau" en "smet" werden geleverd, een soort grijs en lichtblauw.¹⁷

Klanten kwamen ook van elders. In 1644 verfd Dirck van Berckel voor Willem Mallens te Balen, vermoedelijk een lakenkoper, vier lakens voor elk f 9:10:0.¹⁸

- * een halff breet terneijt
- * een halff breet staelswart
- * een halff breet stael grau
- * een halff breet root

Daaruit kan worden geconcludeerd dat Van Berckel met zowel een roodkuip als een blauwkuip werkte. Zwart werd immers bereikt door een reeds in de wol geleverd, blauw laken met rood over te verven. "Terneijt" ofwel taneet was bruinrood.¹⁹

De Oisterwijkse ververij, waarvan toen de waarde werd geschat op f 1500, wat niet veel was, vererfde in 1669 naar Wijnant Dircks van Berckel.²⁰ Het bedrijf was toen zo goed als zeker al opgedoekt en was anders nog maar een zeer kort leven beschoren.

Het ontstaan van een relatief sterke Noord-Brabantse verversbranche in het begin van de zeventiende eeuw ging samen met andere pogingen om het appêteren of afwerken van de in de regio vervaardigde wollen stoffen niet meer naar Holland uit te besteden, zoals voor het Twaalfjarig Bestand gebruikelijk was, maar in eigen beheer te houden. Zodoende werden er onder andere te Moergestel en Heukelom aan de watermolens volraderen gebouwd.

16. Gemeentearchief Tilburg, Collectie Varia Tilburg, no. 652, "Staet int corte vande schulden".

17. Gemeentearchief Tilburg, rechterlijk archief Tilburg, ongeinventariseerd civiel processtuk uit 1663.

18. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 741-I.

19. W.L.J. de Nie, *De ontwikkeling der Noordnederlandsche textielververij van de veertiende tot de achttiende eeuw* (Leiden, 1937) 226, zegt dat er verwarring bestaat over de aard van de kleur taneet en stelt voorop dat het roodbruin was. N.W. Postumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, II* ('s-Gravenhage, 1939) 237, voegt eraan toe dat taneet behalve taankleurig ook geel kan zijn. De Noord-Brabantse bronnen spreken echter hooguit van bruin taneet en rood taneet, nooit van geel taneet.

20. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1644, f 454, 19 augustus 1669.

Te Heukelom was het de bewoner van Durendaal²¹, Henrick de la Riviere, die in het begin van de zeventiende eeuw zijn smout- en korenmolen uitbreidde met een derde rad, bestemd voor het vollen van lakens. Omdat hij voor deze bedrijfsuitbreiding geen toestemming had gevraagd, kreeg hij een boete van *f* 150.²² Blijkens een verklaring uit 1673 werden dunne Tilburgse lakens in Heukelom dik gevold en weer naar de koopman teruggebracht.²³ De vollerij fungeerde nog in 1693, toen hij voor zes jaar werd verpacht.²⁴

De concurrentie uit Holland was echter moordend. De Brabantse volmolentjes hadden grote waterstaatkundige nadelen ten opzichte van de krachtige, Hollandse vollerijen. En wat het verven betreft: in Amsterdam en Leiden was de specialisatie in kleuren, stoffen en kwaliteiten zo groot, dat de Brabantse ververs steeds verder werden teruggedrongen tot productie voor de lokale of regionale markt.

Door zich te vestigen te Heukelom nestelde de Bossche lakenverver Doncquers zich dicht bij het vuur van de productiecentra Tilburg en Oisterwijk. Daar was hij ook voordien kind aan huis geweest.

Zoals elke rechtgeaarde koopman probeerde hij de bedrijfskosten te drukken door de belasting te ontduiken. De tollenaar van Oisterwijk nam in de zomer van 1686 kar en paard van de voerman Bartel Bacx en vier halve lakens van Martinus Doncquers in beslag²⁵, terwijl op 21 oktober 1687 de commies van de licenten te Tilburg op de markt aldaar een kar met het paard arresteerde van sinjeur Doncquers, lakenverver te 's-Hertogenbosch "ende mede een verwerpe hebbende tot Oisterwyck." De kar was beladen met veertien lakens, samen 258 ellen lang. De waarde werd geschat op *f* 20 per el ofwel *f* 516, paard en wagen werden getaxeerd op *f* 50.

De verver protesteerde en kreeg steun van drie Tilburgse lakenkopers en dus belanghebbenden: "ende alsoo den voorschreven Donckers syne blaukuijpe daer toe veerdigh was staende ende geen witsel lyden can, daer over was protesterende van costen over syn verwey, hem sinjeur Johan Moonen, agent vanden affaires vanden heer baron van Tilborch, heer Ego de With, out borgemeester ende out schepen, sinjeur Adriaen Maes, out schepen, hen stellende als cautie."²⁶

Het was geen smoes die Doncquers gebruikte: een eenmaal met dure materialen aangemaakte verfkuijpe moest worden gebruikt, anders leed de verver veel schade. Met name de blauwkuip, waarin de duurste kleurstof werd aangemaakt en die het meest arbeidsintensief was, kon door onderbreking of uitstel van het chemische bindingsproces bederven, wat neerkwam op een vroegtijdige oxydatie, waardoor de verf aan de kuip

21.M. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609", *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, XL (1919) 126.

22.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 306, f 14, 18 mei 1611.

23.Gemeentearchief Tilburg, Tilburg R 615, omslag 1673, 7 maart 1673.

24.P.J.M. van Gorp, "Over vollen en volmolens: een industriële revolutie in de vroege middeleeuwen", *Brabants Heem*, XXXI (1979) 143, 144.

25.Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Leen- en Tolkamer 125, ongef., 2 juli 1686.

26.Gemeentearchief Tilburg, Tilburg N 58, f 237, 30 oktober 1687.

zou worden gefixeerd in plaats van aan het textiel.²⁷

Toen Doncquers' lakens in 1687 in beslag werden genomen, had de NoordBrabantse lakenververij met zwaar politiek-economisch tegenweer te kampen. De Staten-Generaal hadden enkele maanden tevoren een plakkaat op het licent uitgevaardigd, waarin voor het vervoer van (Tilburgse) lakens naar de ververijen te Breda en Den Bosch buitenlandse, dus dure paspoorten werden verlangd. De Hollandse concurrentie spon daar garen bij.

Breda wist deze maatregel al in 1689 ongedaan te maken, maar de Bossche regering talmde en greep pas in 1691 in, waarna eenzelfde vrijstelling volgde als voor Breda.²⁸ De laksheid van Den Bosch is een sterke aanwijzing dat de ververij van Doncquers die stad had verlaten, dat Heukelom dus geen nieuwe vestiging was, maar de hoofdzetel.

Het was juist in die periode van fiscale problemen, dat de ververij van Martinus Doncquers kwakkelde. Zijn vestiging te Heukelom was achteraf een verkeerde zet gebleken; hij had in Den Bosch moeten blijven. In 1693 volgde de liquidatie van het bedrijf.

Na het vertrek van Doncquers uit Heukelom en Den Bosch heeft het nog bijna een eeuw geduurd voordat de lakenproductie en -veredeling lokaal werden verenigd. Tilburg kreeg tegen 1800 eindelijk zijn eigen ververijen.

27 J.H. Hofenk de Graaff, *Geschiedenis van de textieltechniek. Een drieluik* (Amsterdam, 1992) 31.

28. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief A 328, diverse stukken anno 1689 en 1691.